

İKİNCİ MEŞRUTİYETİN İLK YILLARINDA SÜRGÜN VE FİRARİLER SORUNU VE FEDAKARAN-I MİLLET CEMİYETİ

The Exile and the Escapees Problem in the First Years of the Second Constitutional Period and the Committee of Devotees of the Nation

Hasan Taner KERİMOĞLU

Özet

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, II. Abdülhamit döneminde sürgüne gönderilen veya firar eden kişiler tarafından 1908 yılının ağustos ayında kurulmuştur. Cemiyet, sürgün ve firarilerin haklarını savunmuş ve onların işe alınmalarını sağlamaya çalışmıştır. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, yayın organı Hukuk-ı Umumiye aracılığı ile genel haklar savunusu yapmaya çalışmıştır. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, ayrıca II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefet etmiştir. 12 Ocak 1909 tarihinde bazı gerçek dışı iddialarla baskına uğrayan cemiyet, 31 Mart Ayaklanması'ndan sonra kapanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fedakaran-ı Millet, II. Meşrutiyet, Sürgün ve Firariler

Abstract

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti (The Committee of Devotees of the Nation) was founded in 1908, in August by the people who had been banished by Abdülhamit II. or escaped from the exile. The committee sought to defend the exiles' and the escapees' rights. The main goal of the Committee was to search for appropriate jobs for these people. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, defended civil rights by means of media. The newspaper, Civil Rights, served for this aim. Moreover, this committee opposed to the Committee of Union and Progress. On 12th of January, 1909, the committee was raided as a result of unreal claims and after 31st March Rebellion it was abrogated.

Key Words: Devotees of the Nation, Second Constitutional Period, Exiles

1- II. Meşrutiyetin İlanı

II. Abdülhamit yönetimine karşı uzun yıllar örgütlenen Jön Türkler, 1908 yılının Temmuz ayında Rumeli'de istibdat yönetimine karşı isyan bayrağını açmıştır. Rumeli'deki olayların vardığı aşamayı gördükten sonra meşrutiyetin ilanından başka bir seçeneğinin olmadığını gören Sultan II. Abdülhamit, 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet yönetimini ikinci defa ilan etmek zorunda kalmıştır.

II. Meşrutiyetin ilanını kendi yönetiminin devam için yeterli görmeyen Sultan II. Abdülhamit, yeni rejime 'yumuşak' bir geçiş sağlamak ve yönetimin iplerini kaybetmemek için bir hamle yapması gerektiğini anlamış ve meşrutiyetin ilanından bir gün önce sadrazamlığa Said Paşa'yı getirerek halkı yatıştırmaya ve kamuoyundaki hoşnutsuzluğu gidermeye çalışmıştır.¹ Ancak, padişahın bu hamlesi kamuoyunda ve Jön Türkler arasında kendisine karşı olan güvensizliği gidermeye yetmemiştir. Gerçekten 'meşrutiyet' yönetimine geçildiğini göstermek ve 'hürriyet'in geldiğini kanıtlamak için daha ikna edici yollara başvurulmalıydı. Bunlar, istibdat yönetiminin sembolleri olan hafiyeliğin kaldırılması ve tüm siyasi suçlular için siyasi affın ilan edilmesi idi.

¹ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İstanbul (1995), s. 158.

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin hafiyeliğinin kaldırılması gerektiği, yoksa meşrutiyetin geldiğine kimsenin inanmayacağı şeklindeki propagandaları neticesinde hafiyeliğinin kaldırıldığı 25 Temmuz 1908 tarihinde ilan olundu². Meşrutiyetin ilan edildiği gün Rumeli'deki siyasal suçlular için af çıkmıştı. Ama bu af, tüm ülkedeki siyasal suçluları ve sürgünleri kapsamıyordu³. Ülkedeki tüm siyasal 'suçluları' kapsayan af çıkarılması konusundaki bu gecikme, halk ve basın tarafından bir kötü niyet eseri olarak yorumlandı⁴. Halktan gelen tepkiler üzerine sadrazam Sait Paşa "*Milletin arzusu üzere*" siyasal mahkumların salıverilmesini bildiren telgrafi çekmiş ve 28 Temmuz 1908 tarihinde tüm siyasal mahkumlar için genel af ilan edilmiştir⁵. Kudret Emiroğlu'nun da belirttiği gibi, siyasal mahkumlar için affın çıkması ile meşrutiyet "*kurumlaşma*" yolunda önemli bir adım atmıştır⁶.

2- Sürgün ve Firariler Sorunu

Meşrutiyetin ikinci defa ilanı ve genel affın çıkarılması ile birlikte yurt içinde ve yurt dışındaki menfi ve firariler yurtlarına dönmeye başladılar. Halkın istibdat döneminin yöneticilerine saldırdığı, çeşitli Osmanlı unsurlarının hürriyetin gelmesi ile sokaklarda birbirlerine sarılarak geleceğe umutla baktığı böyle bir ortamda, istibdat yönetiminin gadrine uğramış menfi ve firariler, halk tarafından el üstünde tutulmaya başlamıştır. Özellikle Müşir Fuat Paşa gibi veya Prens Sabahattin gibi ünlü sürgün veya firariler, yurda dönüşlerinde büyük kalabalıklar tarafından karşılanıyor ve "*kahraman-ı hürriyet*" olarak isimlendiriliyordu. Halk tarafından gösterilen bu ilgi sonucu sürgün ve firariler, kendilerini günün kahramanı sayıyor ve çektikleri zorlukları her yerde büyüterek anlatıyorlardı⁷.

Bu hürriyet kahramanları arasında, meşrutiyetin ilanı uğrunda eylemlerde bulunduğu için sürgün edilen veya firar eden 'hakiki' 'kahraman-ı hürriyet'ler bulunduğu gibi politik suçların dışındaki nedenlerden dolayı sürgün edilmiş veya firar etmiş kişiler de bulunuyordu. Ve bunlar, "*Avrupa'da meçhul bir hayat imrar ederek oralardaki eyyam-ı meks ve ikameti esnasında menafi-i şahsiyeden başka bir şey düşünmemiş ve her vakt yalnız kendisi için çalışmış olan kimselerin de hürriyetin ilanından sonra memleketlerine avdet ettikleri esnada, hakikaten ahrardan olan zevat gibi sineleri pürşevk ve iftihar bulunuyor, onlar da bu büyük şerefe iştirak etmek istiyorlardı*"⁸.

İlk günlerin coşkusunun geçmesinin ardından, sürgün ve firariler yani "*mağdurin-i siyasiye*" için en önemli sorun, istibdat döneminde kaybetmiş olduklarını geri almak, her şeyden önce bir işe sahip olmak geliyordu. Bunları elde etmek bireysel girişimlerle başarılamayacak bir iş olduğundan, dönemin en önemli siyasal gücü haline gelmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmek gerekiyordu. Çünkü artık, İttihat ve Terakki Cemiyeti "*devlet veya... nimet kapısı*" haline gelmişti⁹. Ancak, İttihat ve Terakki Cemiyeti bu siyasal mağdurlara umdukları imkanları sağlamamıştır¹⁰. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu tutumunda, cemiyetin meşrutiyetin ilanından önceki gizli örgütlenme döneminde üyesi olmamış kişilere 'soğuk' bakmasının etkisi vardır¹¹. Ancak, cemiyet bu soğuk tutumunu yalnızca kendi örgütüne üye

² Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, İstanbul (1993), s. 336-338; Sina Akşin, **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, Ankara 1994, s. 18.

³ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi I**, Kısım 2, Ankara (1983), s. 68.

⁴ Sina Akşin, **age**, s. 19.

⁵ Admed İhsan Tokgöz, **Matbuat Hatıralarım**, İstanbul (1993), s.137. Genel affın metni için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", **Belleten**, XX / 77-80 (1956), s. 172-174.

⁶ Kudret Emiroğlu, **Anadolu'da Devrim Günleri İkinci Meşrutiyetin İlanı**, Ankara (1999), s. 25-26.

⁷ Sina Akşin, "Fedakaran-ı Millet Cemiyeti", **AÜSBF Dergisi**, XXIX / 1-2 (1974), s. 125.

⁸ A.V., **İhtilal Fırkalarının Teşebbüs-i İhaneti Yahut Fedakaran-ı Millet Cemiyeti**, (1326), s. 2.

⁹ Ali Birinci, "Siyasileşmenin İlk Devresi 1908-1913", **Tarih Yolunda**, İstanbul (2001), s. 139.

¹⁰ Bu konuda eski bir sürgün olan Ahmet Cevat Emre şunları söylemektedir: "*Cağaloğlunda, Şeref Efendi sokağında İttihat ve Terakki Cemiyetinin Umumi Merkezi kurulmuştu; sürgün yerlerinden, Avrupa ve Mısırdan her gün İstanbul'a gelmekte olan siyasal mahkum ve firariler için bu sokakta küçük bir oda tahsis edilmişti, fakat oraya baş vurup isimlerini kaydedenlere hiçbir vazife verilmiyor, yıllardan beri inkılap uğrunda savaşmış, istibdadın zulmüne uğramış olanlar için hiçbir komite veya komisyona çağrılmıyor, hiçbir işe karıştırılmıyordu*". Ahmet Cevat Emre, **İki Neslin Tarihi**, İstanbul (1960), s. 105-106.

¹¹ Alpay Kabacalı, "Sinop'ta Bir Pranga Mahkumu", **Popüler Tarih**, S. 27 (2002), s. 41.

olmayanlara göstermekle yetinmemiş, ‘kıdemli’ Jön Türklerden bazıılarını da kendisinden uzak tutmaya çalışmıştır¹². Örneğin, meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, Jön Türk hareketinin önde gelen liderlerinden olan Prens Sabahattin’e beklediği ilgiyi göstermemiştir¹³. Benzer şekilde, bir zamanlar Jön Türk hareketinin lideri haline gelmiş olan Mizancı Murat da cemiyetten beklediği ilgiyi görememiştir¹⁴.

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kendisine üye olmayanlara veya üye olduğu halde meşrutiyetin ilanını sağlayan eylemlerde fiilen görev almamış üyelerine soğuk bakmasındaki en önemli etken, bu dönemde cemiyetin yönetimine hakim olan, meşrutiyetin ilanını yalnızca İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bir başarısı olarak gören anlayıştır. Bu konuda özellikle eski Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin üyelerinin meşrutiyetin ilanını kendilerinin sağladığı şeklindeki iddiaları, cemiyetin diğer şubelerinin üyelerini ve özellikle kıdemli İttihatçıları rahatsız etmiştir¹⁵.

Cemiyetin üyeleri arasında meşrutiyetin ilanında hangi merkezin en önemli rolü oynadığı şeklindeki tartışmalar yapıldığı¹⁶ ve ünlü Jön Türklerden Murat Bey ile Prens Sabahattin’in İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakınlaşmalarına engel olduğu böyle bir ortamda cemiyet, kendisine üye olmayan menfi ve firarilerin isteklerine önem vermemiştir. Çünkü cemiyet yönetimine hakim anlayışına göre, bu kişilerin meşrutiyetin ilanı üzerinde doğrudan bir etkileri olmadığı gibi, istibdat döneminde sürgün edilen veya firar eden kişiler arasında Jön Türk eylemlerine katılmayan ve kişisel çıkar peşinde koşan kişiler de bulunmaktaydı¹⁷. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin sürgün ve firariler karşısında takındığı bu tutum, sürgün ve firariler arasında kayda değer boyutlarda bir küskünler grubunun oluşmasına neden olmuştur.

Sürgün ve firarilerin muhalefet saflarına geçmesinde, haklarının iade edilmesi yönündeki taleplerinin dönemin en önemli siyasal gücü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından dikkate alınmamış olması en önemli etkendir¹⁸. Bu taleplerin en önemlisi de kendilerine bir iş verilmesi talebi olmuştur. Ancak, cemiyet ve hükümet, fazla memurların işten çıkarıldığı ve bütçenin denkleştirilmesi için çabalar harcadığı bir sırada, onların bu isteklerini yerine getirmedi¹⁹. Ayrıca, buldukları yerlerde devletten almış oldukları paraların, istibdat yönetiminin sona ermesi nedeniyle ödenmesinin kesilmesi, sürgün ve firarileri zor durumda bırakan bir diğer gelişme olmuş ve onların geçim derdine düşmelerine neden olmuştur. Tanin matbaasına giderek Hüseyin Cahit ile görüşen bir sürgünün söyledikleri, sürgün ve firarilerdeki hayal kırıklığını güzel bir şekilde anlatmaktadır: “*Menfi idik, istibdat altında yaşıyorduk. Fakat, karnımız doyuyordu. Nail-i hürriyet olduk, meşrutiyet-i idare altında bulunuyoruz. Fakat, açız*”²⁰.

Bunun yanında, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yönetimine meşrutiyetin ilanından sonra, daha önceleri tanınmayan bazı kişilerin alınmış olması da küskünler grubunun oluşumunda etkisi olmuştur. Sürgün ve firarilerin düşüncesine göre; cemiyete alınan bu kişilerin, yıllar boyunca türlü ‘fedakarlıklara’ katlanmış olan kendileri kadar meşrutiyetin ilanında etkileri olmadığı gibi, bu kişiler arasında eski devrin

¹² Ali Birinci, **agm**, s. 139.

¹³ Sina Akşin, “31 Mart Olayına Değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası”, **AÜSBF Dergisi**, XXVII / 3 (1972), s. 548.

¹⁴ Kazım Karabekir, **age**, s. 418; Birol Emil, **Mizancı Murat Hayatı ve Eserleri**, İstanbul (1979), s. 205-206.

¹⁵ **İbrahim Temo’nun İttihad ve Terakki Hatıraları**, İstanbul (2000), s.185-186.

¹⁶ Meşrutiyetin ilanını cemiyetin hangi merkezinin sağladığı şeklindeki tartışmalara bir örnek için bk. Kazım Karabekir, **age**, s. 362.

¹⁷ Süleyman Kani İrtem, **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu**, İstanbul (2003), s. 44-45.

¹⁸ Örneğin eski bir sürgün olan ve daha sonra Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin üyelerinden biri olacak olan Mevlanzade Rifat anılarında, cemiyetin İstanbul şubesine başvurup ‘ilgi görmeyince’ İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden ayrıldığını belirtmektedir. **Mevlanzade Rifat’ın Anıları**, İstanbul (1992), s. 12. Aynı şekilde Derviş Vahdeti de İttihat ve Terakki’den beklediği ilgiyi göremeyince küskünler grubuna katılmış ve cemiyetin muhaliflerinden birisi olmuştur. Osman Selim Kocahanoğlu, **Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı**, İstanbul (2001), s. 39-40.

¹⁹ Sina Akşin, “Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, s.125-126.

²⁰ Hüseyin Cahit, “Menfiler”, **Tanin**, 12 Mart 1909, no: 220, s. 1.

adamları da bulunmaktadır²¹. Bu küskünler grubu meşrutiyet döneminin siyasi hayatında öyle etkili olmuştur ki, İttihat ve Terakki'nin “*en amansız*” muhalifleri sürgün ve firariler arasından çıkmıştır. Örneğin İkdam'da Ali Kemal, Serbesti'de Hasan Fehmi ve Mevlanzade Rifat, Mizan'da Murat Bey, Volkan'da Derviş Vahdeti eski birer sürgün olduğu gibi İttihat ve Terakki'yi en sert şekilde eleştiren muhaliflerdendir²².

3- Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin Kuruluşu

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin kuruluşunda ikinci meşrutiyet döneminde yaşanan bu sürgün ve firariler sorunu en önemli etken olmuştur. Bunun yanında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik olumsuz bakışın da etkisi olmuştur. Özellikle cemiyetin başkanı Avnullah Kazimi'nin İttihatçıları ‘çeteci’ olarak değerlendirmesi bu bakımdan anlamlıdır²³.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden beklemedikleri ilgiyi göremeyen, hürriyetin ilanında kendi rollerinin küçümsendiğini ve meşrutiyetin ilanından sonra hak etmeyen kişilerin de hürriyet kahramanı olarak ortaya çıktığını düşünen sürgün ve firariler, siyasi örgütlenme çalışmalarına başlamışlardır²⁴. Bu amaçla **Fedakaran-ı Millet Cemiyeti**'ni kurmuşlardır.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin tam olarak hangi tarihte kurulduğu konusunda elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Çünkü, o dönemde cemiyetlerin kuruluşunu belirleyen yasal bir çerçeve olmamasından dolayı, meşrutiyetin ilanından sonra cemiyetlerin kurulması yasal bir izne bağlı olmaksızın gerçekleşmişti. Cemiyetler Kanunu ise ancak 16 Ağustos 1909 tarihinde çıkarılabildiği²⁵. Bununla birlikte Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin kuruluşu konusunda ilk adım 12 Ağustos 1908 tarihinde atılmıştır²⁶.

12 Ağustos 1908 tarihinde, yani ikinci meşrutiyetin ilanından yaklaşık yirmi gün sonra, İstanbul'da Sultanahmet'teki Millet Bahçesi'nde bütün sürgünleri tanıştırmak amacıyla birlik sağlamak amacıyla bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıda sürgün ve firarilerin haklarını müdafaa etmek amacıyla bir cemiyet kurulmasına ve bu cemiyetin yayın organı olmak üzere **Hukuk-ı Umumiye** isminde bir gazetenin yayınlanmasına karar verilmiştir²⁷. Böylelikle cemiyetin kurulma sürecinin ilk adımları atılmış ve cemiyetin kuruluş süreci ağustos ayı içinde tamamlanmıştır²⁸. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti ile yayın organları Hukuk-u Umumiye'nin kuruluşu 22 Ocak 1909 tarihinde Saray'a tebliğ edilmiştir²⁹.

²¹ Bu düşünce yalnızca cemiyete üye olmayan kişilerde değil, cemiyetin önde gelen üyelerinde de görülmektedir. Örneğin kıdemli İttihatçılardan Ahmet Rıza Bey, cemiyetin İstanbul merkezinde karşılaştığı durumla ilgili şunları söylemektedir: “...iki gün sonra merkeze uğradım karşıma, tanımadığım, isimlerini bile işitmediğim bir takım acayip adamlar çıktı. Her biri sanki Meşrutiyetin ilanından önce, Meşrutiyet için benden daha çok çalışmış, fedakarlık etmiş gibi bir gururla kuruyor, hükmediyordu”. **Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları**, İstanbul (1988), s. 26.

²² Sina Akşin, “Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, s. 126.

²³ Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin başkanı olan Avnullah Kazimi'nin kızı Halide Nusret Zorlutuna'nın anılarından öğrendiğimiz, karısı ile Avnullah Kazimi arasında geçen şu konuşma, cemiyetin kurulma nedenleri konusunda bize bilgi vermektedir: “Hanım, inanınız, ben artık ‘Kahraman-ı Hürriyet’ olmaktan utanıyorum...Siz olup bitenlerin henüz farkında değilsiniz. Memlekette çok acayip ve acı şeyler cereyan ediyor. Hürriyetin asıl çilesini çekenler bir kenarda kaldı. İpten kazıktan kurtulmuş, herhangi bir sebeple mahpushaneye girmiş, çıkmış bir çok insan ‘Hürriyet Kahramanı’ kesildi. Nutuk çekip ortada dolaşıyorlar. Başımızdakilerin çoğu çeteci. Çetecilikle koskoca imparatorluk idare edilmez. Korkuyorum ki bize devr-i sabıki aratmasınlar”. Halide Nusret Zorlutuna, **Bir Devrin Romani**, Ankara (1978), s. 25.

²⁴ Ahmet Bedevi Kuran, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin “türedi vatanseverlere gücünmüş” olanlarca kurulduğunu belirtmektedir. Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul (2000), s. 323.

²⁵ Zafer Toprak, “1909 Cemiyetler Kanunu”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, I, İstanbul (1985), s. 207.

²⁶ Münir Süleyman Çapanoğlu, **Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi**, İstanbul (1964), s. 21.

²⁷ Münir Süleyman Çapanoğlu, **age**, s. 21.

²⁸ Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin 12 Kanun-ı sani 1909 tarihinde çeşitli ithamlarla basılmasından ve cemiyet üyelerinin tutuklanmasından sonra, kapatılmış olan cemiyetin yayın organı Hukuk-ı Umumiye yeniden yayınına başlamış ve cemiyetin kurulması ile ilgili bir makale yayınlamıştır. Buna göre; cemiyetin kurucularından birisinin önerisiyle Sultanahmet'te menfi ve firarilerin davet edildiği bir toplantı düzenlenmiş ve ikinci toplantı da ise Fedakaran-ı Millet Cemiyeti kurulmuş ve başkanlığa

4- Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin Kurucuları ve Yöneticileri

Cemiyetin kurucu ve üyelerinin hemen hemen tamamı sürgün ve firarilerden oluşmaktaydı. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin kurucuları arasında; Avnullahül Kazimi, İsmail Hakkı Bey, Necip Nadir Bey, Abdülkadir Bey gibi kişiler bulunmaktaydı³⁰. Süleymaniye'de, askeri matbaanın bitişiğinde bulunan cemiyetin genel merkezinde yapılan ilk toplantılarda görev dağılımı yapıldı. Buna göre, başkan Avnullahül Kazimi, katib-i umumi Esat Bey oldu³¹. Diğer yöneticiler arasında muhasip üye Ali Vefa, cemiyet mukayyidi Malatyalı Mehmet Ali, cemiyet katibi Ahmet Hamdi ile birlikte Ali Saip, Hacı Cemal, Asitaneli Behçet, Bahriye mülazımlarından Cemal, Bahriye zabitanından Sami gibi kişiler bulunmaktaydı. Ayrıca üyeler arasında Milkon Gürciyan ve Arşak Dardagyan gibi Ermeniler de bulunmaktaydı³². Bu yönetici ve üyelerin yanında üyeler arasında cemiyetin ilk aylarında Hasan Fehmi, Mevlanzade Rıfat, İbnül Mahmud Asım, Şirvanizade Mahmut Tahir, Derviş Vahdeti gibi meşrutiyet döneminde basımının önde gelen kalemleri olacak olan kişiler de bulunmaktaydı.

Cemiyetin başkanı Avnullah Kazimi, hem eski bir firari hem de eski bir sürgündü. Asıl adı Mehmet Selim olan Avnullah Kazimi, kardeşi Tefvik Bey'le [Süleyman Tefvik Zorluoğlu] '*Mürüvvet*'³³ gazetesini çıkarırken istibdat yönetiminin kuşkusunu çekmiş ve tutuklanacağını anlayınca yurt dışına kaçmıştır³⁴. Bir süre yurt dışında kaldıktan sonra, sürgün bulunan babasının³⁵ yanına gelen Mehmet Selim, bir yaşında ölmüş olan kardeşinin nüfus kağıdını kullanmaya başlamıştır³⁶. Bir süre Müşir Fuat Paşa'nın katipliğini yapan Avnullah Kazimi, 1901 yılında Fuat Paşa olayında tutuklanmış ve müebbet kürek cezasına çarptırılarak Sivas'a sürgün edilmiştir³⁷. Sivas'taki sürgün günlerinde kaçmak için bir takım girişimlerde bulunduğu anlaşılan Avnullah Kazimi'nin bu hareketleri, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Eczacıbaşı Mirliya Refik tarafından Saray'a ihbar edilmiştir³⁸. Bunun üzerine Avnullah Kazimi'nin daha güvenli bir yer olan Sinop'a nakledilmesine karar verilmiştir³⁹. Avnullah Kazimi, meşrutiyetin ilanı ile birlikte İstanbul'a dönmüş ve '*kahraman-ı hürriyet*' olarak karşılanmış ve mahkemede yaptığı savunmasını "*Son Müdafaa*" ismiyle yayınlamıştır⁴⁰.

5- Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin Temel Politikası

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin temel politikası, sürgün ve firarilerin "*hak arama*" mücadelelerinde onlara destek olarak aralarındaki dayanışmayı sağlamak ve sürgün ve firarilerin istibdat döneminde kaybettiklerini geri kazanmalarını sağlamak olarak özetlenebilir. Cemiyet temel politikasını,

Avnullah Kazimi Bey seçilmiştir. "Cemiyetin Suret ve Maksud-ı Teşekkülü", **Hukuk-ı Umumiye**, 21 Kanun-ı sani (1908), no 116, s.1.

²⁹ "Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller (BOA – Y. PRK. AZJ)**", 54/61, 29 Z 1326.

³⁰ Münir Süleyman Çapanoğlu, **age**, s. 22; Ahmet Bedevi Kuran, **age**, s. 323.

³¹ Münir Süleyman Çapanoğlu, **age**, s. 22.

³² Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, I, İstanbul (1998), s. 165, 168.

³³ Mürüvvet gazetesi hakkında Arap Harfli Süreli Yayınlar Kataloğu'nda, Ma'rufuzade Mehmed Ziyaeddin tarafından çıkarıldığı ve sorumlu müdürlüğünü Selim Avnah'ın yaptığı yazmaktadır. **İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928**, (Haz. Hasan Duman), İstanbul (1986), s. 297-298.

³⁴ İbrahim Alaettin Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, t.y., y.y., s. 212; Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İstanbul (2002), s. 35.

³⁵ Avnullah Kazimi'nin babası da eski bir sürgündür. Kendisi, Kleanti Skaliyeri – Aziz Bey Komitesi'ni ihbar eden, ancak sürgüne gönderilmekten kurtulamayan Hacı Hüsnü Bey'dir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri – Aziz Bey Komitesi", **Belleten**, VIII / 29-32 (1944), s. 258.

³⁶ İsmet Kür, **Yarısı Roman**, İstanbul (1995), s. 122. İsmet Kür, Avnullah Kazimi'nin Halide Nusret Zorlutuna ile birlikte iki kızından biridir.

³⁷ İbrahim Alaettin Gövsa, **age**, s. 212; Alpay Kabacalı, **agm.**, s. 43.

³⁸ Asaf Tugay, **İbret Abdülhamid'e Verilen Journaller ve Journaciler**, İstanbul, t.y., s. 73.

³⁹ "Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (BOA – Y. MTV)**", 281/10, 6 L 1321. (4 Aralık 1905)

⁴⁰ Avnullah Kazimi, iki saat kırk üç dakika süren bu savunmasında, Fuat Paşa'nın özel katibi olduğunu reddetmekte, kendisini jurnalleyen Fehim Paşa'yı ve daha genel olarak da jurnalcileri ağır şekilde eleştirmektedir. Avnullahül Kazimi, **Son Müdafaa**, Dersaadet, 1326. Avnullah Kazimi'nin anıları Ahmed Nezih Galitekin tarafından yayımlanmıştır. Ahmed Nezih Galitekin(Haz.), **Son Müdafaa & Divan-ı Örfi ve Avnullah El-Kazimi**, İstanbul (2005).

meşrutiyetin ilanında sürgün ve firarilerin de göz ardı edilemeyecek rolü olduğu düşüncesi üzerine inşa etmiş ve meşrutiyetin ilanı konusunda kendi dışındaki örgüt veya kişilerin katkılarını görmezden gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bu konuda bir mücadeleye girmiştir.

Her ne kadar cemiyetin amacı sürgün ve firarilerin haklarını savunmakla sınırlı gözükse de, cemiyetin en önemli yönlerinden birisi de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yanında “*Nigahban-ı Meşrutiyet*” rolüne soyunmuş olmasıdır. Yani, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin, İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi her alanda söz sahibi olmak iddiasında olan bir özelliği vardır⁴¹. Çünkü meşrutiyetin bekçiliğine soyunmak böyle çok yönlü bir kuruluş olmayı gerektirmektedir.

Cemiyet tam anlamda bir siyasi cemiyet değildir. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin, çeşitli nitelikleri bulunmaktadır: Sürgün ve firariler arasında yardımlaşma ve dayanışma niteliği, siyasi bir cemiyet olma niteliği, meşrutiyet yönetiminin ve genel hakların koruyucusu olma niteliği, hayır kurumu olma niteliği.

Hakkında şantajla para toplandığı şeklindeki iddiaların arttığı ve Kamil Paşa hükümeti ile ilişkilerin gerginleştiği bir dönemde Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, “*hissedilen lüzum üzerine*” yayın organı **Hukuk-ı Umumiye**⁴² aracılığıyla, “*maksad-ı asli*” ve “*maksad-ı tali*”sini yayınlamıştır⁴³.

Maksad-ı asli arasında, “*Mülkümüzde usul-i meşrutiyeti muhafaza ve müdafaa için her nevi fedakarlık etmek*”(2.madde), Osmanlı unsurları arasında kardeşliği ve birliği sağlamaya çalışmak (4.madde) gibi maddeler bulunmaktadır. Maksad-ı tali arasında ise, cemiyet üyelerinden olup mülk ve millete hizmet edecekleri memuriyet ve iş bulunacağı ve zararlarının geri alınacağı (9.madde), cemiyet üyelerine yardım edileceği (10.madde), cemiyete üye memurların yükselmelerine çalışılacağı (11.madde), mektepler ve fabrikalar açılması gibi hayır işlerine gayret edileceği şeklinde maddeler vardır.

Cemiyetin temel görüşlerini ve çalışma şeklini açıklayan nizamnamesi ise, çeşitli ithamlarla cemiyetin basılmasından sonra geç bir tarihte yayınlanmıştır. Nizamnamenin “*mevadd-ı esasiye*”sine göre “*...hürriyet, adalet, müsavat gibi levazım-ı esasiye-i Meşrutiyetin muhafazası ve mülk ve milletin temin-i saadet ve selamet-i uğrunda maddi ve manevi fedakarlık icra etmek üzere (Fedakaran-ı Millet Cemiyeti) namıyla ve aynı zamanda hayriye ve ticariye ve sınıaiye olarak bir Fırka-i siyasiye teşekkül etmiş*”tir (1.madde)⁴⁴. Görüldüğü gibi cemiyet de kendisini yalnızca siyasi bir fırka olarak tanımlamamaktadır. Cemiyetin meşrutiyet rejiminin bekçiliği rolüne soyunduğunu bu maddede açık bir şekilde görebiliyoruz. 3. maddede çeşitli hayır faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinin yanında, cemiyetin “*siyaset nokta-i nazarından*” amaçları açıklanmaktadır. Buna göre; hükümet işlerine müdahale etmemek koşuluyla vatan ve milletin menfaatine uygun veya aykırı gördüğü uygulamaları takdir veya tenkit etmek, uyarılarda bulunmak ve meşrutiyetin tam anlamıyla gerçekleşmesinin sağlanması için girişimlerde bulunmak, cemiyetin siyasi amaçları arasındadır.

Nizamnamenin bu bölümü, cemiyetin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelttiği bir yergi yada cemiyetin çaresizliğinin anlatımı olarak yorumlanabilir⁴⁵. Bununla birlikte, bu madde cemiyetin “*partiler üstü*” bir konumda kalmak istediği şeklinde de yorumlanabilir. Buna göre cemiyet, siyasetle uğraşmayarak “*vatan ve millet*” için fedakarlıklar yapacak ve hayır faaliyetlerinde bulunacak, ülke yönetiminde gördüğü yanlışlıkları ve haksızlıkları da kamuoyuna anlatarak bu yanlışlıkların giderilmesine çalışacak, böylece meşrutiyet rejiminin tam anlamıyla gerçekleşmesine katkıda bulunmuş olacaktır.

⁴¹ Sina Akşin, “Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, s. 127.

⁴² “*Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin ceridesi*” olan Hukuk-ı Umumiye'nin ilk sayısı 16 Eylül 1908 / 3 Eylül 1324 tarihinde yayınlanmıştır. Hukuk-ı Umumiye, yayın izni Dahiliye Nezareti Matbuat İdaresi'nden 28 Ağustos 1324 tarihinde almıştır.

⁴³ “İlan-ı Mahsus”, **Hukuk-ı Umumiye**, 15 Teşrin-i evvel (1908), no.30.

⁴⁴ Tanık Zafer Tunaya, **age**, s. 169-170.

⁴⁵ Sina Akşin, **agm**, s. 127.

Cemiyetin yayın organına verdiği isim de bu bakımdan manalıdır: Hukuk-ı Umumiye. Cemiyetin, 1908 seçimlerine katılmayarak seçimlere ilgisiz kalmasının nedenlerinden biri de budur.

Görüldüğü gibi Fedakaran-ı Millet Cemiyeti çeşitli nitelikleri bir arada bulunduran bir cemiyettir. Cemiyet ne tam anlamıyla bir siyasi cemiyet ne de bir yardım ve dayanışma kuruluşudur⁴⁶. Cemiyet, bu özelliğinden dolayı Türkiye'deki "*İlk muhalif dernek*" olarak isimlendirilmiştir⁴⁷.

Cemiyetin yönetiminde siyasi mağdurlar etkin bir rol oynamakta, maaş sahiplerine veya tüccarlara cemiyetin kapıları açık bırakılmaktadır. Ancak, cemiyetin halka açılmak ve örgütünü genişletmek gibi bir düşüncesinin olmadığı görülmektedir. Bu bakımdan cemiyet, belli bir zümrenin egemenliğinde olan "*kapalı*" bir niteliğe sahiptir⁴⁸. Cemiyetin bu kapalı özelliği ile birlikte yardım amacıyla para toplaması, muhalifleri, özellikle de İttihatçılar tarafından yoğun bir şekilde eleştirilmiş ve cemiyet yöneticileri topladıkları yardım paralarını aralarında paylaşmakla suçlanmıştır.

Cemiyetin, o dönemde kurulan diğer siyasi cemiyetler göz önüne getirilirse, bütüncül bir siyasi görüşünün olmadığı görülür. İttihatçı, Sabahattin ve İslamcı siyasi anlayışların etkili olduğu bir dönemde cemiyetin siyasi alandaki en önemli özelliği İttihat ve Terakki karşıtı tutumu olmuştur. Bunun yanında cemiyet siyasi alanda Osmanlı vatansızlığı temelinde bir politika izlemiş, özellikle Ermenilerle iyi bir ilişki içinde olmaya özen göstermiştir.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin üyelerinin sayısı konusunda da tam bir bilgiye sahip değiliz. Cemiyetin başkanı olan Avnullah Kazimi'nin iddiasına göre, cemiyetin üyelerinin sayısı Eylül ayının ilk haftasında dört bine ulaşmıştı ve "*yakında onsekiz bini bulacaktı*"⁴⁹. Bu rakamların abartılı olduğu da ortadadır. Cemiyetin İstanbul dışında şubelerinin olup olmadığı da belirsizdir. Ancak, cemiyetin yayın organı olan Hukuk-ı Umumiye'de bu konuda hiçbir haber yer almamasına bakılırsa, cemiyetin İstanbul dışında başka şubelerinin olmadığını söyleyebiliriz. Ancak, cemiyetin Hudeyde'de Ticaret Mahkemesi Reisi Fuat Bey'in girişimiyle faaliyette bulunduğu anlaşılıyor⁵⁰.

6- Cemiyetin Sürgün ve Firarilerin Haklarının İadesi Konusundaki Çalışmaları

İstibdat döneminde belli bir bölgeye sürgün olarak gönderilen veya yurt dışına firar eden kişiler, çeşitli hak kayıplarına uğramışlardır. Sürgün veya firar olayları nedeniyle, işlerini kaybetmişler, öğrenim çağında olanlar öğrenimlerini yarıda bırakmak zorunda kalmış yada sahip oldukları taşınır veya taşınmaz mallara devlet veya özel kişiler el koymuştu. Meşrutiyetin ilanından sonra yurtlarına geri dönerek mevcut yönetime karşı bir 'hak arama mücadelesi'ne girişmiş olan sürgün ve firarilerden oluşan Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, "*mağdurin-i siyasiye*"nin sözcülüğünü yapmış ve istibdat döneminde kaybedilen bu haklarının iade edilmesi yolunda girişimlerde bulunmuştur. Mevcut hükümetlerin cemiyetin bu taleplerini dikkate alıp almaması, cemiyetin hükümetlere karşı tutumunu belirleyen en önemli özellik olmuştur.

Sürgün ve firarileri temsil etme iddiasında olan cemiyetin yayın organı olan Hukuk-ı Umumiye'nin ilk sayısında yer alan "*Maksad ve Mesleğimiz*" başlıklı yazıda; siyasi nedenlerden dolayı sürgün edilen veya firara mecbur kalanlarla hürriyet şehitlerinin ailelerinin cemiyetin "*aza-yı*

⁴⁶ Cemiyetin bu özelliğinden dolayı Tarık Zafer Tunaya cemiyet için "*hayır cemiyeti ile siyasal parti arası bir topluluk*" demektedir. Tarık Zafer Tunaya, *age*, s. 166.

⁴⁷ Sina Akşin, "31 Mart Olayına Değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası", s. 556. Münir Süleyman Çapanoğlu ise, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti için "*Hürriyetin ilanından sonra memleketimizde kurulan ilk parti*" demektedir. Münir Süleyman Çapanoğlu, *age*, s. 21.

⁴⁸ Sina Akşin, "Fedakaran-ı Millet Cemiyeti", s. 128.

⁴⁹ "Die Neue Türkei", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*'un 11 Eylül 1908 tarihli sabah baskısından aktaran Aykut Kansu, *age*, s. 286-287.

⁵⁰ "Hudeyde'de Ticaret Mahkemesi Reisi Fuat Efendi Tarafından Kiraat Olunan Nutuk", *Hukuk-ı Umumiye*, 19 Teşrin-i sani (1908), no 65, s. 3.

tabiiyesi”nden oldukları açıklanmakta ve “bunların cümlesinin terfih-i ahval ve temin-i istikbali için acilen ve serian icrası lazım gelen teşebbüsât-ı ciddiye hakkında cemiyetin heyet-i idaresi icab eden tedabiri taht-ı karara almıştır” denmektedir⁵¹.

Hukuk-ı Umumiye’nin yine aynı sayısında yer alan bir başka yazıda, cemiyetin müracaatı üzerine hükümetin sürgün ve firarilerin durumları konusunda aldığı kararlar açıklanmıştır. Buna göre; çeşitli görevlerle taşraya sürülmüş olan ve genel af üzerine İstanbul’a gelenlerin taşrada almakta oldukları maaşı alabilecekleri, teb’idden önce memur olduğu halde maaş veya yevmiye tahsis edilememiş olanlara “hallerine mütenasip birer medar-ı maişet bulununcaya kadar” teb’idden önceki maaşların verileceği ve sürülmeden önce memur olmayanlara ise maaş verilemeyeceği açıklanıyordu⁵². Hükümetin bu kararını eleştiren Hukuk-ı Umumiye, “fedakaran-ı milletin” hürriyetin elde edilmesi yolunda gösterdiği çabaları duygusal bir dille anlattıktan sonra “hakk-ı sükuta asla tenezzül” etmeyeceklerini açıklamakta ve affin suçlulara özgü bir tabir olduğunu belirterek “Hukukumuzu istirdad ettiğimizden dolayı millet tarafından (afv) kelimesiyle mi tatyib olunacaktık?” demektedir. Son olarak, cemiyetin üyeleri arasında ülkeye hizmette bulunabilecek şahısların bulunmasından dolayı “...şu devre-i islahat ve tensikatta zaman-ı sabık bakiye-i enkazına tercihan istihdama davet olunmalarını arzu ederiz” denmektedir.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin yayın organı olan gazetenin ilk sayısında da görüldüğü gibi, cemiyetin sürgün ve firarilerin haklarının iadesi konusundaki öncelikli hedeflerinden birisi, sürgün veya firarilerin mesleklerine, benzer maaş koşullarıyla alınmalarını sağlamak olmuştur. Cemiyet bu konuya öylesine önem vermiştir ki bir süre sonra sürgün ve firariler için ‘iş bulma kurumu’ olma niteliğine bürünmüştür⁵³. Cemiyet, Hukuk-ı Umumiye aracılığıyla sürgün ve firarilerin işe alınmalarını sağlamak için kamuoyu oluşturarak hükümetin, bu konudaki taleplerine kulak vermesini sağlamaya çalışmıştır. Hukuk-ı Umumiye’de çıkan bu konudaki yazılarda sürgün ve firarilerin istibdat döneminde çektikleri sefaletler ve meşrutiyetin ilanı konusundaki faydaları uzun uzun anlatılmakta ve bunların karşılığında ise sürgün ve firarilerin işe alınmaları istenmektedir.

Hukuk-ı Umumiye’nin yazarlarından İbnül Mahmud Asım, hükümetin sürgün ve firarileri işe almada gösterdiği yavaşlığı eleştirerek “Bunlar vatan için, devlet için saadetlerini ayaklarının altına almışlar, zindanlarda zincirlerle bağlı oldukları halde bile hürriyetin, kanun-ı esasinin istihsali için sarf-ı gayret etmişler. Bazı kardaşlarımız da bu yolda canlarını feda eylemişler” demektedir. Devlet dairelerine müracaatlarında sürgün ve firarilerin memuriyetlerine iade edilmediklerini belirten İbnül Mahmud Asım’a göre, “Menfalarıda, zindanlarda, diyar-ı ecnebiyyede çekmiş oldukları felaket kıfayet etmedi de vatanlarında da mı sefalet çekecekler?...Kardaşlarımız haklarından hiçbir vakt vazgeçmezler, hak sahibine verilmelidir. Hukuk-ı meşrua ketm ve ihfa edilemez”⁵⁴.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin sürgün ve firarilere birer iş bulunması yanında yönetimden başka talepleri de bulunmaktadır. Bu konuda cemiyetin yayın organında yer alan bir makalede, hürriyetin elde edilmesi uğrunda hizmet etmiş olan kişilerin üç kısma ayrıldığı belirtilmekte ve bunların durumlarının düzeltilmesi istenmektedir. Buna göre; memuriyetten uzaklaştırılmış olup emeklilik hakkından mahrum olacak kadar bir zaman geçirmiş olanlar için bir çare bulunması istenmekte ve “mücahidin-i hürriyet”in menfalarıda geçirdiği yılların emeklilik yıllarına eklenmesi önerilmektedir⁵⁵. Ayrıca, ‘cihat’ esnasında çeşitli şekillerde yaşamlarını kaybetmiş olanların ailelerinin durumlarının düzeltilmesi istenmekte ve “...memurin aileleri hakkında edilen muamelat-ı kanuniye neden bunlara

⁵¹ “Maksad ve Mesleğimiz”, **Hukuk-ı Umumiye**, 16 Eylül 1908, no 1, s.1.

⁵² “Hükümet-i Meşrutaya Hitab”, **Hukuk-ı Umumiye**, 16 Eylül 1908, no 1, s.1-2.

⁵³ Cemiyet zaman zaman yayınladığı beyannamelerle daha önce işten çıkartılan ve yeniden çalışmak isteğinde olan sürgün ve firarilerin cemiyet merkezine başvurmalarını istemiştir. “Menfi ve Firari Kardeşlerimize İhtar”, **Hukuk-ı Umumiye**, 7 Teşrin-i sani 1908, no 53, s.3.

⁵⁴ İbnül Mahmud Asım, “Nisfet Böyle midir?”, **Hukuk-ı Umumiye**, 6 Teşrin-i evvel 1908, no 21, s.2.

⁵⁵ “Otuz Senelik Cihad”, **Hukuk-ı Umumiye**, 24 Eylül 1908, no 9, s.1-2.

teşmil olunmasın?” denmektedir. Son olarak “...medaris-i ilmiye ile mekatib-i askeriye ve mülkiyeden tard edilenlerden” hayatta bulunanlar için bir çare bulunması istenmektedir.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin, yayın organı aracılığıyla sürgün ve firarilere devlet dairelerinde birer iş bulunması konusunda hükümete yaptığı çağrıların Kamil Paşa Hükümeti tarafından zaman zaman dikkate alındığı görülmektedir⁵⁶. Hükümetin bu konudaki bir tebligatına göre; cemiyetin defterlerinde isimleri ve istedikleri memuriyetleri kayıtlı bulunan kişiler, ayrı ayrı dilekçeler yazarak Bab-ı Ali aracılığıyla ilgili devlet dairelerine gönderilmek üzere cemiyet merkezine ulaştırılacaklardır⁵⁷. Ayrıca, hükümet siyasi nedenlerle sürülmüş olan ve sürülmeden önce memurluk yapmış olanların boş kalan memuriyetlere “*tercihan*” tayinlerini tüm devlet dairelerine bildirmiştir⁵⁸.

Sürgün ve firarileri işe almak konusunda nezaretlerin gösterdiği yavaşlık karşısında Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin yayın organı muhalefet dozunu giderek artırmış öyle ki, bu muhalefet devlet görevlilerini tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır. İşe alma konusunda yavaşlık gösteren Dahiliye Nezareti “*erkani*”nın bu makamlara “*hapishanelerde, menfalarda inleyenlerin fedakarlığıyla*” geldiğini ileri süren Hukuk-ı Umumiye, şu şekilde devam etmektedir: “*Bize jurnal dosyalarını karıştırıp ma-sebaklarını aleme ilan etmekliğimize çalışmasınlar. Vazife-i hamiyeti, amirlerinden aldıkları emri evvel-be-evvel icra etsinler. Yapıyoruz, bakıyoruz diye vakt geçirmesinler. Sefalet insanı çok şeylere sevk edebilir*”⁵⁹.

Çok sayıda sürgün ve firarinin haklarının iadesi konusunda hükümetten talepte bulunması ve hükümetin bu isteklere çoğu zaman sıcak bakmaması sonucunda sürgün ve firarilerin durumu meclise taşınmıştır. Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi'nin “*menfilerin sebebi felaketleri olanlar hakkında icabı madeletin icrasına*” dair tavrı üzerine konu, Ocak 1909'da Meclis-i Mebusan'ın gündemine gelmiştir⁶⁰.

Mebusların konuşmalarından anlaşıldığına göre hükümet, kendisine yapılan bazı müracaatlar hakkında ne şekilde muamele edileceği konusunda tereddüde düşmüş ve bu konuda meclisten yorum mahiyetinde bir karar istemiştir. Hükümetin bu isteği mebuslar arasında görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. İstanbul Mebusu Kozmide Efendi, bu konunun idare ile ilgili bir iş olduğunu, bu nedenle meclisin buna karışamayacağını, ancak hükümetin bu isteğinin bir kanun layihası şekline sokulması halinde meclisin bir kanun yapabileceğini belirtmiştir⁶¹. Kozmide Efendi'nin bu görüşüne Selanik Mebusu Cavit Bey de katılmıştır. İstanbul Mebusu Hüseyin Cahid Bey ise, “*...Hükümet bunu Meclisi Mebusanın başına atmakla kendisini müşkül bir mevkiiden kurtarmak istiyor. Biz buna kolayca kapılmayalım*” demiştir. Tartışmaların ardından hükümete bu konuda bir kanun tasarısı hazırlanması doğrultusunda bir tezkere yazılmasına karar verilmiştir⁶².

“*Devri istibdatta nefi ve tagrip edilenlere münasip memuriyetler verilmesi suretiyle ihtiyaçlarının tehvini ve bunların felaketlerine sebep olanlar hakkında icabı madeletin ifasına*” dair Layiha Encümeni mazbatası 27 Ocak 1909 tarihinde meclis gündemine gelmiş ve meclisçe kabul edilerek encümene havale edilmiştir⁶³.

⁵⁶ Münir Süleyman Çapanoğlu, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin teşebbüsleri sayesinde siyasi mağdurların görevlere kayırıldığını ve bol bol aylıklar bağlandığını iddia ettikten sonra “*Devlet hazinesi çekirge hücumuna uğradı*” demektedir. Münir Süleyman Çapanoğlu, *age*, s. 24.

⁵⁷ “Beyanname”, *Hukuk-ı Umumiye*, 13 Teşrin-i evvel 1908, no 27, s.1.

⁵⁸ *Sabah*, 6 Teşrin-i sani 1908, no 6866, s.3.

⁵⁹ “Bab-ı Ali'nin Mevaidine Artık Emniyet Edilebilir mi?”, *Hukuk-ı Umumiye*, 5 Teşrin-i sani 1908, no 51, s.1.

⁶⁰ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, I, D. I, İç.10, s.147.

⁶¹ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, I, D. I, İç.10, s.149.

⁶² *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, I, D. I, İç.10, s.150.

⁶³ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, I, D. I, İç 19, s. 350-351.

Ancak, hükümetin bu konudaki meclisten çıkacak kararı beklemediği anlaşılıyor. Bu konuda, var olan durumun geçici bir durum olması nedeniyle bir kanuna ihtiyaç olmadığı ve idari bir karar ile sorunun çözülebileceği şeklindeki Şura-yı Devlet'in de görüşünü alan hükümet, daha sonra şu kararları almıştır: Daha önce memur bulunmayanların maaş veya yevmiye talebine hakları olmadığı, sürgün veya firardan önce memur olarak çalışanların memurluk görevlerinden dolayı herhangi bir ilişiklerinin olmamasına rağmen bakanlıklarca eski görevlerine uygun bir memuriyette istihdamlarına çalışılacağı ve okul öğrencilerinin öğrenim sürelerinin geçmiş olması dolayısıyla bu konudaki taleplerin okul kurallarına aykırı olduğu ancak, “*hüsn-i hal ve hareket erbabından bulunanların polislik gibi bir*” uygun görevde çalıştırılacağı⁶⁴.

Hükümetin bu konudaki kararı sürgün ve firariler tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu kararı protesto etmek amacıyla sürgün ve firariler, Fevziye Kırathanesi'nde bir toplantı düzenlemiş ve Meclis-i Mebusan'a ve Meclis-i Ayan'a gönderilmek üzere protesto dilekçeleri hazırlamışlardır. Bu dilekçelerde; sürgün ve firarilerin milletin haklarını savunmak için mahvolmayı göze aldığı, bu uğurda kişisel çıkarlarını feda etmekten çekinmediği ve bu sayede milletin haklarını geri almış olduğu anlatıldıktan sonra “*Lakin biz mazlumın-i istibdat, hala hukukumuzu istirdad edemedikten maada bakaya-yı enkaz-ı istibdatın taht-ı kahr-ı bi amanında inliyoruz*” denilmekte ve hükümetin Meclis-i Mebusan'ın kararını beklemeden keyfi bir karar almasına ve memur olmayanların durumlarının göz önünde bulundurulmamasına tepki gösterilmektedir⁶⁵. Sürgün ve firarilerin istekleri ise şunlardan ibarettir:

- 1- Şimdiye kadar maaş tahsis edilmemiş olanlara 11 Temmuz'dan itibaren maaş tahsis edilmesi
- 2- Okuma çağının hiçbir memlekette sınırlandırılmayacağından “*arzu edenlerin mekteplere, arzu etmeyenlerin de müstahak oldukları memuriyetlere tayini*”
- 3- Sürgün ve firarilere istibdat ileri gelenlerinden alınan paraların özel bir komisyon aracılığıyla dağıtılması ve zarar ve ziyanların “*telafisi*”
- 4- Cins ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün sürgün ve firarilerin memuriyetlere tayinleri ve boş bulunan memuriyetlerin Takvim-i Vekayi ile yayımlanarak talebi olanların tercihan tayini
- 5- Sürgün ve firarilerin sürgün veya firari olarak buldukları yerlerde geçen sürenin memurluk sürelerine eklenmesi ve emekliliğin bu süreye göre hesaplanması
- 6- Ölen sürgün ve firarilerin ailelerinin tazminat ve emekli maaşından yararlanmaları ve çocuklarının eğitimine yardımcı olunması
- 7- “*Esamisi malum*” bir çok sürgün ve firari çeşitli görevlere atandığı ve askeriyeden olanlar terfi ettikleri halde aynı durumda olan diğerleri “*niçin böyle tenzil ve tesfil ediliyorlar?*”.

Sürgün ve firariler ilk toplantının yeterli olmadığına inanmış olacaklar ki Şubat 1909'da ikinci bir miting daha düzenlemişler ve bu mitinge katılımın fazla olmasını sağlamak için gazetelere gönderdikleri bildiriye mebuslardan ve siyasi fırkalardan da katılımın olacağını açıklamışlardır⁶⁶. Mitingde, Hukuk-ı Umumiye'ye göre “*bin beş yüz kişiyi mütecaviz*” bir kalabalık toplanmıştı⁶⁷. Bu ikinci mitinge, sürgün ve firarilerin yanı sıra çeşitli devlet görevlileri, Hınçakyan Komitesi ve Taşnaksutyun Cemiyeti gibi Ermeni cemiyetleri ve mebuslardan Manisa Mebusu Şekip Bey katılmış ve şehzade Burhaneddin Efendi de gönderdiği telgrafla selamlık töreni nedeniyle “*maatteessüf*” mitinge katılamayacaklarını bildirmişti. Mitinge katılanlardan Sami Kala Bey yaptığı konuşmada, bugün kendilerine Millet Meclisinde ve “*cemiyet-i muhtereme-i İttihadiye'de*” bulunan eski arkadaşlarının yardım etmesi gerektiğini belirttikten sonra şöyle devam etmiştir: “*Evet bizlere muavenet onların borcudur, ifa etmezlerse haklarındaki hürmete layık olamazlar[Şiddetli Alkışlar]*”⁶⁸.

Sürgün ve firarilerin haklarının iade edilmesi doğrultusunda hükümet ve meclis nezdinde girişimde bulunmaları sonucu Mebusan Meclisi, 28 Şubat 1909 tarihinde “*Devr-i sabıkda politika*

⁶⁴ **İkdam**, 5 Şubat 1909, no 5279, s. 3; **Sabah**, 5 Şubat 1909, no 6955, s. 3.

⁶⁵ “Menfi ve Firariler ve Fevziye Kırathanesi'nde Miting”, **Hukuk-ı Umumiye**, 8 Şubat 1909, no 134, s. 2.

⁶⁶ **Sabah**, 18 Şubat 1909, no 6968, s. 4; **Serbesti**, 5 Şubat 1324, no 93, s. 4.

⁶⁷ “Menfi ve Firarilerin Dünkü Mitingi”, **Hukuk-ı Umumiye**, 20 Şubat 1909, no 143, s.1.

⁶⁸ “Menfi ve Firarilerin Dünkü Mitingi”, **Hukuk-ı Umumiye**, 20 Şubat 1909, no 143, s.1.

meselesinden dolayı birer suretle mağdur edilmiş olan menfi ve firarilerin suret-i ikdar ve iaşeleri emrinde iktiza edilen tedabirin suret-i müstacelede ittihaz ve icrasına” karar vermiştir⁶⁹.

Ancak bu karara rağmen ‘*mağdurin-i siyasiye*’ sorununun tam olarak kapanmadığı anlaşılmaktadır. Siyasi mağdurlar nisan ayında, isteklerini içeren bir layiha hazırlayıp Mebusan Meclisi’ne sunmuşlardır. Hüseyin Cahit Yalçın, siyasi mağdurların isteklerini içeren bu layihayı konu aldığı bir yazısında, sürgün ve firariler arasında siyasi nedenler dışında sürgün edilmiş veya firar etmiş kişiler bulunması dolayısıyla talepte bulunmaya hakkı olup olmayanların ayrıştırılması gerektiğini ve siyasi mağdurların memurluğa çekilmeleri sonucu ülkenin servetinin üretimine katkıda bulunamayacaklarını belirtmiştir⁷⁰.

31 Mart olayının devam ettiği günlerde yeni hükümetin devlet dairelerinden, bir memuriyete yerleştirilen veya yerleştirilemeyen memurların kayıtlarının “*serian*” gönderilmesini istemesi dikkat çekicidir⁷¹. 31 Mart olayında mevcut yönetim karşısında hoşnutsuz olanlar arasında siyasi mağdurların da bulunduğu düşünülürse, siyasi mağdurların isteklerinin karşılanmasını meşrutiyet hükümetlerinin bir sosyal önlem olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu nedenle siyasi ortamın yatışmasının ardından Meclis-i Mebusan’da siyasi mağdurların durumunun düzeltilmesi için encümen oluşturulmuş ve encümen bu konuda bir kanun layihası hazırlamıştır⁷².

7- Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin Yardım Toplama Çalışmaları

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin sürgün ve firariler konusundaki çalışmaları siyasi mağdurların haklarının iade edilmesi yönündeki çalışmalarından ibaret değildir. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, temsil etme iddiasında olduğu sürgün ve firarilerin aralarında dayanışmanın kurulmasına ve zor durumda olanlara da yardımda bulunulmasına çalışmıştır.

İlk sayısından itibaren, cemiyetin yayın organı olan Hukuk-ı Umumiye’de, buldukları sürgün ve firar yerlerinden yurtlarına dönen sürgün ve firariler ile ilgili haberlere yer verilmiştir. Ayrıca gazete sütunlarını, uzun yıllardır birbirlerinden haber alamayan ve durumları hakkında bilgi sahibi olamayan okul arkadaşlarından, sürgün ve firarilerin ailelerinden gelen mektuplara da açmış ve birbirlerine ulaşmalarına yardımcı olmuştur⁷³. Sürgün ve firariler ile aileleri arasında bir iletişim köprüsü kurmak isteyen cemiyet, sürgün veya firar yerlerinden çeşitli nedenlerle İstanbul’a gelememiş sürgün ve firarilerin isimleriyle buldukları yerleri ve varsa, İstanbul’da bulunan aile ve akrabalarının isimleriyle yaşadıkları yerleri cemiyet merkezine bildirmelerini istemiştir⁷⁴.

Sürgün ve firarilerin arasında yardımlaşmanın sağlanması ve zor durumda olanlara ihtiyaçlarının karşılanması için yardım toplanması Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin çalışmalarında önemli bir yer tutmuştur. Ancak, cemiyetin kapalı niteliğine karşın yardım amacıyla para toplaması cemiyetin en çok tartışılan ve eleştirilen yönlerinden birisi olmuştur⁷⁵.

⁶⁹ **İkdam**, 1 Mart 1909, no 5303, s.3; **İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz bir Mart Hadisesi II. Abdülhamid’in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey’in Fezlekesi**, (Haz. Faik Reşit Unat), Ankara, 1985, s.181.

⁷⁰ Hüseyin Cahit, “Mağdurin-i Siyasiyenin Mutalebi”, **Tanin**, 8 Nisan 1909, no 247, s.1.

⁷¹ **Sabah**, 14 Nisan 1909, no 7023, s.3.

⁷² Söz konusu encümenin hazırladığı layihanın sürgün ve firarilerin isteklerine daha uygun olduğu görülmektedir. Bkz. **Sabah**, 8 Ağustos 1909, no 7137, s.4; **Sabah**, 17 Ağustos 1909, no 7146, s.2.

⁷³ Örneğin Fizan’da bulunan Filibeli Şehbenderzade Ahmet Hilmi’nin durumu hakkında bilgi sahibi olamayan kardeşinin bu konuda bilgisi olanların “*mazlumın ve fedakaran-ı ümmetin tercuman-ı eskari*” olan Hukuk-ı Umumiye’ye bildirmeleri hakkındaki ilanı için bkz. **Hukuk-ı Umumiye**, 7 Teşrin-i evvel 1908, no 22, s.3. Ahmet Hilmi’nin durumu hakkında bilgi veren bir mektup için ise bkz. **Hukuk-ı Umumiye**, 11 Teşrin-i evvel 1908, no 26, s.4.

⁷⁴ “İlan”, **Hukuk-ı Umumiye**, 28 Eylül 1908, no 13, s.1.

⁷⁵ Mürteza Gürkaynak, “II. Meşrutiyet Devrinde Fırka Mücadeleleri ve Matbuat Kavgaları”, **Halkın Sesi**, 13 Ekim 1949. Ahmet Bedevi Kuran, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin yardım toplama çalışmaları ile ilgili olarak şunları söylemektedir: “...bu cemiyet Yıldız sarayını tehdit ederek bir miktar para elde etmeğe muvaffak olmuştu. Kolaylıkla para tedariki yolu bulunduğuna

Cemiyetin yardım amacıyla ilk olarak Abdülhamit'e başvurduğu anlaşılıyor. 24 Eylül 1908 tarihli Hukuk-ı Umumiye'de, meşru haklarının geri alınmasına ve zor durumda olanlara yardım edilmesine dair cemiyetin verdiği karar üzerine cemiyet üyelerinden oluşan bir heyetin bu konudaki "arızayı" padişaha sunduğu müjdeleniyordu⁷⁶.

Abdülhamit, mabeyinci aracılığıyla, yardım talebinde bulunan cemiyetin üyelerine, böyle binlere varan mağdurinden haberi olmadığı, bu mağdurlara "beşyüz, yediyüz, bin lira verseler dışlarının kovuğuna bile" girmeyeceği, hepsinin durumlarının iyileştirilmesi için akşam Sadrazam Kamil Paşa ile görüşeceği ve sonucun cemiyetin üyelerine bildirileceği cevabını vermiştir⁷⁷. Cemiyet üyelerinin zaman konusundaki ısrarları üzerine Abdülhamit ikinci defa verdiği cevapta, akşam sadrazamla görüşeceğini ve yarın cemiyetten yalnız iki kişinin hem verilecek yardımı almak üzere hem de görüşmenin sonucunu öğrenmek üzere gelmesini bildirmiştir. Ertesi gün Sadrazam Kamil Paşa ile görüşen cemiyet üyeleri, Sadrazamdan "Size verilmek üzere şevketmeab efendimiz hazretleri beşyüz lira ihsan ettiler. Bilcümle rüfekanızın ahvalleri için de ayrıca gayret olunacaktır. Yarın Zabtiye Nazırı da parayı isal edecektir" cevabını almışlardır.

Hukuk-ı Umumiye, Abdülhamit'ten yardım isteme olayının ayrıntılarını açıkladıktan sonra, gazetede bu konuda yayımlanan ilanları gören "bir cem-i gafir"ın cemiyetin heyet-i müntahebesine başvurarak bu paranın kabul edilmemesini istediğini, bu nedenle cemiyetin bu paranın alınmamasına karar verdiğini, ancak haklarını aramaktan vazgeçmeyeceklerini bildirmekteydi⁷⁸. Aynı gün gazetede yer alan bir başka makalede ise, istibdat döneminde kaybolan haklarını geri istemekten vazgeçmeyecekleri açıklanmakta ve "Hangi mahkemeye müracaat etmemiz lazım gelirse bu babda Meclis-i Hass-ı Vükela bir karar vererek ilanı rica ederiz" denilmekte ve padişah tarafından verilecek olan paranın alınması için saraya gidilmediği açıklanmaktadır⁷⁹.

Cemiyetin bu parayı kabul etmeyerek bunu da bir 'sus payı' olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Verilen bu paranın kabul edilmemesi ile cemiyet, isteklerinin yalnızca para ile sınırlı olmadığını, daha geniş kapsamlı istekleri de olduğunu Abdülhamit'e ve Kamil Paşa hükümetine anlatmak istemiştir. Ancak, cemiyetin bu konuda çok da tutarlı olmadığı görülmektedir. Çünkü, 27 Eylül 1908 tarihli Hukuk-ı Umumiye'de, "mabeyn-i hümayundan vuku bulan talep üzerine" bir heyet yollandığı ve cemiyetin muhtaç üyelerine dağıtılmak üzere "şimdilik" bin liranın verildiği ilan olunmakta ve sürgün ve firarilerden olup İstanbul'da bulunan ve isimleri cemiyetin defterinde kayıtlı olanların cemiyetin merkezine

kanaat getiren kurucular şahsi menfaat düşüncesiyle şantajı itiyat haline sokmuşlardır. Hatta Meşrutiyetin yüz karası olan bu küstahlar, hükümeti tehdide ve bazı eski ricalden para sızdırma teşebbüsüne de koyulmuşlardır". Ahmet Bedevi Kuran, **Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi**, İstanbul, t.y. s.112-113.

⁷⁶ "Esbab-ı Siyasiyeden Dolayı Mahkum Menfi Firari Biraderlerimize", **Hukuk-ı Umumiye**, 24 Eylül 1908, no 9, s.1. Arıza metni şudur:

"Südde-i seniye-i hazret-i hilafetpenahiye

Zat-ı şahanelerini tevhim, ve istirahat ve menafi-i hümayunlarını güya temin yolunda bizleri şer ve kanun hilafı indi bir tecavüz ile zindanlara ilka, menfalara sevk, terk-i vatana muztarr ve her dürlü işkencelere mezahim ve meşakk içinde her nev hakarete hedef eden, evlad ü iyalimizi ayaklar altında yetim ve zelim bırakan hain-i vatan erazilden, herbirimizin istirdadı lazım hukuk-u meşruası olduğu gibi adedleri badefter seksen bine karib muhtelifül mezhep biz fedakarların bir kısmı lekesiz memurin-i ilmiye, askeriye ve mülkiyeden, bir kısmı da sermayesiz kalmış erbab-ı sanayi ve ticaretten olduğumuz halde nazar-ı iltifattan mahrum bulunduruluyoruz. Halbuki vatan yolunda olan sayımız fedakarlığımız izanı olanlarca takdir edileceğine ve erbab-ı hamiyetin dahi mazhar-ı muaveneti olacağımız emin olduğumuz gibi hassaten mülk ve milletin şan ve şerefini ve devletin itila ve şevketini seven, ve bu yolda rahatı terk eden muhib-i hürriyet, hami-i adalet olan şevketmeab efendimiz hazretlerinin nazar-ı insafında en ziyade muavenet ve himayeye layık biz fedakarların sefaleti tecelli edeceğine mutemediz. Binaenaleyh efradımızın kesreti ve derece-i ihtiyacı nazar-ı hümayuna alınarak tevhin-i ihtiyaca vafi olmak üzere muavenet-i nakdiye-i şahanelerini istihama himaye-i hümayunları altında müteşekkül Fedakaran-ı Millet Cemiyeti erkanından Avnullahül Kazimi, Mevlanzade Rifat, Kaimakam Hurşid, Necip Nadir, Doktor Saib Beğlerle Milkon Gürciyan ve Arşak Dardaganyan Efendiler kullarını südde-i seniyelerine izam ile iş bu arizamızı takdime cüret eyleriz. Olbabda". **Hukuk-ı Umumiye**, 26 Eylül 1908, no 11, s.1.

⁷⁷ **Hukuk-ı Umumiye**, 26 Eylül 1908, no 11, s.1.

⁷⁸ **Hukuk-ı Umumiye**, 26 Eylül 1908, no 11, s.1.

⁷⁹ "Vükela-yı Fehama Hitab", **Hukuk-ı Umumiye**, 26 Eylül 1908, no 11, s.1.

başvurmaları istenmektedir⁸⁰. Böylelikle cemiyetin ilk günkü yardımı almamasının temel nedeninin yardım miktarını beğenmemesi olduğu anlaşılmaktadır.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin padişahın ve hükümetten istediği yardımı, istibdat dönemindeki maddi ve manevi kayıplar karşılığında bir “*tazminat*” olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu konuda Hukuk-ı Umumiye’de yayınlanan bir makalede, hükümetin sürgün ve firariler hakkında aldığı karara karşı çıkan ve “...herkesin mutlaka bir memuriyete tayini mümkün müdür?” diyen yazar sonra, sürgün ve firarilerin çektikleri sefaletlerin karşılığında, Fransa’daki bir uygulamaya atıfta bulunularak, ticaret ve ziraat gibi ülkenin zenginliğini artıracak işlerde sermaye olarak kullanılmak üzere hükümetten tazminat istemekte ve “*Hükümetce hata-yı sabıkı tamir için en kestirme yol bundan ibarettir*” demektedir⁸¹.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, padişah ve hükümetten yardım isteğinde bulunduğu gibi çeşitli devlet yöneticilerinden ve hayırsever vatandaşlardan da yardım talebinde bulunmuş ve cemiyete yardımda bulunanlara yayın organı aracılığıyla teşekkür etmiştir⁸². Cemiyet, toplamış olduğu yardımların miktarını yayın organında ilan ettiği gibi bu yardımları, cemiyetin muhtacın defterinde kayıtlı olan mağdurlara, dağıtımından bir gün önce Hukuk-ı Umumiye’de yardım yapılacağını duyurmak koşuluyla dağıtmıştır⁸³.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, muhtaç durumda olan siyasi mağdurlara dağıtılmak üzere yardım toplamasının yanında gelir getirici başka yöntemlere de başvurmuştur. Hem siyasi mağdurlar arasında dayanışmayı sağlamak hem de cemiyete gelir elde etmek üzere, geliri Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’ne bırakılmak üzere ‘Heveskaran Musiki Kulübü’ tarafından “*mükemmel bir konser*” düzenlenmiştir⁸⁴.

Ayrıca cemiyet, “...memleketimizdeki şu noksanın ikmal ve tüccarlarımızı ve meşgul oldukları işleri her tarafa tanıtmak fikriyle”, “*Memalik-i Osmaniye’de bulunan bilcümle bankalar, ticarethaneler, darüssınalar, kütüphane ve matbaalar, doktor muaynehaneleri ve eczacılar, oteller ve gazinolar, acentalar ve kumpanyalar, komisyoncu ve simsarlar*”ın istedikleri ilanlarını içeren “*Mecmua-i İlanat*” ismiyle bir kitap basımına girişmiştir⁸⁵.

Bunun yanında cemiyet hükümete başvurarak, yardıma muhtaçlar için yardım talebinde bulunduğu gibi “*Marsilya tuğlası ve kiremidi çıkaracak bir fabrika ile Şark halı ve kilimi nesc ve imal edecek bir darüssınaa tesisi zımında bir anonim şirketi teşkili ve hükümetce bir muavenet olmak üzere çıkarılacak hisse senedatından beş bin liralık miktarının Ziraat Bankasına mübayaası*”nı da talep etmiştir. Ancak, aynı tarihlerde hükümete başvuran on yedi sürgün ve firari, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti tarafından toplanan yardım paralarının cemiyetin başkanı tarafından gasb edilmiş olduğunu gerekçe göstererek, hükümetin sürgün ve firarilere bir yardım yapmayı planlaması durumunda bu yardımın kurulacak bir komisyon eliyle dağıtılması hakkında talepte bulunmuştur. Bu iki ayrı dilekçe, daha sonra Meclis-i Vükela’da görüşülmüş ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’nin yardım toplama çalışmaları hakkında bilgi toplaması için Zabtiye Nezareti’ne bilgi verilmesine karar verilmiştir⁸⁶.

Daha sonra bakanlıklar arasında yazışmalar sonucunda, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’ne yardıma muhtaç kişiler için hazineden yardımda bulunulması durumunda bunu örnek alacak diğer cemiyetlerin de benzer isteklerde bulunabileceği ve hazinenin durumunun buna uygun olmadığı gerekçesiyle yardım

⁸⁰ “Beyanname”, “İlan”, **Hukuk-ı Umumiye**, 27 Eylül 1908, no 12, s.1.

⁸¹ Dehşet, “Menfiler, Firariler”, **Hukuk-ı Umumiye**, 6 Teşrin-i evvel 1908, no 21, s.2.

⁸² 26 Teşrin-i sani 1908 tarihinde Hukuk-ı Umumiye V.Murad’ın kızlarından birisi olan Fehime Sultan’a “*menfiler namına*” teşekkür etmiştir. Sebabi açıklanmayan bu teşekkürün Fehime Sultan tarafından cemiyete yapılan yardım nedeniyle yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. “Fehim’e Sultan’a”, **Hukuk-ı Umumiye**, 26 Teşrin-i sani 1908, no 72, s.1.

⁸³ **Hukuk-ı Umumiye**, 27 Eylül 1908, no 12; 29 Eylül 1908, no 14. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti’ne 8 Aralık 1908 tarihine kadar yapılan yardımların listesi için bkz. EK

⁸⁴ “İlan-ı Mahsus”, **Hukuk-ı Umumiye**, 24 Eylül 1908, no 9, s.3.

⁸⁵ “İlan-ı Müfid”, **Hukuk-ı Umumiye**, 8 Teşrin-i sani 1908, no 54, s.1.

⁸⁶ “Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Meclis-i Vükela Mazbataları (BOA-MV)**”, 123/ 2, 3 Z 1326. (27 Aralık 1908)

yapılamayacağı, ancak planlanan diğer girişimlerin ülke açısından faydalı bulunması nedeniyle çıkarılacak hisse senetlerinden beş bin liralık kısmının Ziraat Bankası'na satın alınmasının uygun olacağı kararına varılmıştır⁸⁷. Ancak, cemiyetin bu girişimlerine rağmen istenilen sonuç alınamamıştır.

8- II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Yaşamında Fedakaran-ı Millet Cemiyeti

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, sürgün ve firariler arasında bir yardımlaşma ve dayanışma cemiyeti olmasının yanı sıra aynı zamanda siyasi bir cemiyettir. Ancak, cemiyetin seçimlere girerek ülke yönetimine katılma konusunda bir hedefinin olmadığı görülmektedir. Cemiyetin, II. Meşrutiyet dönemi siyasi yaşamında, en belirgin özelliği İttihat ve Terakki karşıtı tutumu olmuştur. Bunun yanında, cemiyetin meşrutiyet hükümetlerine karşı tutumunu belirleyen ana özelliklerin başında, hükümetlerin sürgün ve firarilerin taleplerine önem verip vermemeleri gelmektedir. Bu nedenle, “*Siyasiyyat ile iştiğalleri kendülerine bir nev’i vasıta-ı tedarik-i ma’işet*” olarak yorumlanmıştır⁸⁸.

Cemiyetin siyaset alanındaki en önemli hedeflerinden birisi, uzun süren istibdat yönetimi boyunca mahrum kalınan genel hakların, meşrutiyet devrinde savunuculuğunu üstlenmektir. Cemiyetin kendine biçtiği bu rol, nizamnamesinde ve “*maksad-ı asli ve tali*”sinde yer almaktadır. Buna göre cemiyet, ülke yönetiminde yapılan yanlışlıkları eleştirerek yanlışlıkların düzeltilmesine ve meşrutiyet yönetiminin tam anlamıyla uygulanmasına çalışacaktır. Bu bakımdan cemiyetin, meşrutiyet döneminde mevcut hükümetler karşısında bir baskı unsuru olmak istediği söylenebilir. Cemiyet kendine biçtiği bu rolü, yayın organı Hukuk-u Umumiye aracılığıyla yerine getirmeye çalışmıştır⁸⁹.

1908 seçimlerine katılmayan Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin siyasal alandaki en belirgin özelliği İttihat ve Terakki karşıtı tutumu olmuştur. Cemiyetin, İttihat ve Terakki karşısındaki muhalefet tezleri; meşrutiyetin ilanında sürgün ve firarilerin de göz ardı edilemeyecek rolleri olduğunu ileri sürmek, sürgün ve firarileri temsil etme iddiasında bulunmak ve tek parti yönetiminin ülke açısından sakıncalarına dikkat çekerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisini meşrutiyet rejimiyle özdeş göstermesine karşı çıkmak şeklinde özetlenebilir⁹⁰.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalefetini arttırdığı bir dönemde İttihatçıların planladığı düşünülen bir baskına uğramış, cemiyetin başkanı ve üyeleri kısa bir süre için tutuklanmış ve Hukuk-ı Umumiye yayınına ara vermek zorunda kalmıştır. Ancak, kısa bir süre sonra cemiyetin basılmasına neden olan belgelerin sahte olduğu anlaşılmış ve cemiyet üyeleri serbest bırakılmıştır⁹¹.

9- Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin Kapanması

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin asılsız iddialarla baskına uğraması, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında ve 31 Mart Ayaklanması öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtı hareketin güçlenmesinde önemli rol oynamıştır. Çünkü, İttihat ve Terakki karşıtı basın organları, baskın olayını uzun uzun anlatarak olayda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin rolü olduğunu duyurmuş ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin basılması olayını İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendi dışındaki cemiyetlerin varlığına

⁸⁷ “Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Bab-ı Ali Evrak Odası (BOA-BEO)**”, Dahiliye Giden Evrak, no 259965.

⁸⁸ **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, Ankara, 1996, s.162.

⁸⁹ Ahmet Bedevi Kuran, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin “...*Fransız Devriminde ilan edilen ‘İnsan Hakları’ beyannamesine karşılık olmak üzere ‘Hukuk-u Umumiye’ tabirini bir bayrak olarak kullanmak*” istediğini öne sürmektedir. Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul, 2000, s.323.

⁹⁰ Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkileri konusunda bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, “Meşrutiyet Üzerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Hak Arama Mücadelesi Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, **Toplumsal Tarih**, 137 (Mayıs, 2005), s.40-45.

⁹¹ Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin basılması olayı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, **Fedakaran-ı Millet Cemiyeti**, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2003, s.105-135.

tahammül edemediğinin kanıtı olarak sunmuştur. Derviş Vahdeti gibi, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin basılmasını ilk günlerde alkışlayanlar dahi, sonraki günlerde cemiyete atfedilen suçların asılsız olduğunun anlaşılması ile basılma olayını İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yıpratmak için kullanmışlardır⁹². Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin ve mağdurin-i siyasiyenin 31 Mart Ayaklanması'nın çıkışında doğrudan bir rolleri olmasa da muhalefet hareketinin güçlenmesinde dolaylı olarak etkileri olmuştur⁹³.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin, İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısındaki muhalefetini devam ettirmesine rağmen, bir yandan da İttihat ve Terakki ile aradaki soğukluğu gidermeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin başkanı Avnullah Kazimi'nin ifadelerinden öğrendiğimize göre, 1909 yılının mart ayında Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, üyelerden bazılarının itirazlarına rağmen İttihat ve Terakki ile aradaki soğukluğu gidermek ve anlaşma yollarını aramak üzere cemiyet üyelerinden Hacı Cemal Bey ile bazı üyeleri görevlendirmişti⁹⁴. Fedakaran üyeleri, İttihat ve Terakki üyelerinden Doktor Nazım Bey'in bulunduğu bir grupla görüşmeler yapmaya başlamış, Kerkük mutasarrıflığına atanan Avnullah Kazimi⁹⁵ ise Hacı Cemal Bey'i vekil tayin ederek başkanlıkla ilgili evrakı kendisine teslim etmiştir. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti başkanının Kerkük mutasarrıflığına atanması ile⁹⁶, cemiyetin faaliyetleri 31 Mart Ayaklanması öncesi durma noktasına gelmiş ve ayaklanmanın bastırılmasından sonra kurulan Divan-ı Örfi ile cemiyet kapatılmıştır.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, 31 Mart Ayaklanması'nın neden olduğu ülkedeki kargaşalığın yatışmasının ardından iki kere yeniden kurulmak istenmiştir. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'ni tekrar kurma girişimlerinden birisi "*mağdurin-i siyasiye*"den Hacı Cemal tarafından gerçekleştirilmiştir. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti hakkında önceleri takibat yapılması ve bu konuda Divan-ı Örfi'den ve Adliye'den bir karar olması nedeniyle bu girişimin Dahiliye Nezareti'ne sorulmasına karar verilmiştir⁹⁷. Ancak cemiyetin kurulmasına müsaade edilmemiştir.

Cemiyeti yeniden kurmaya girişen ikinci kişi Trablusgarplı Ali Haydar'dır. Ali Haydar, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin eski üyelerinden olup, 31 Mart Ayaklanması sonrasında kurulan Divan-ı Örfi tarafından yazdığı kartpostal ve mektupla tehditlerde bulunarak para istemek suçundan sorguya çekilmiştir⁹⁸. Ali Haydar, meşrutiyetin elde edilmesi uğrunda cins ve mezhep ayrımı gözetmeksizin gurbette, menfalarda türlü sıkıntılara katlanan "*fedakaran-ı millet*"in ileri gelenlerinden "*birkaç bin zat*"ın toplanmasıyla cemiyetin kurulmasına girişildiğini ileri sürse de Divan-ı Örfinin devam etmesi nedeniyle "*şu aralık teşkiline müsaade olunamayacağı*"na karar verilmiştir⁹⁹.

⁹² **Volkan Gazetesi 1908-1909**, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul, 1992, s.216, 482.

⁹³ Öyle ki, 31 Mart Ayaklanması sonrasında Sıkıyönetim Mahkemesi'nin hazırlayıp hükümete sunduğu raporda, "... sayısız siyasi sürgün ve mağdurların istedikleri yardım ve dostluğu görmemeleri nedeniyle Cemiyet'e ve Cemiyet'in destek olduğunu sandıkları hükümete düşman olmaları, muhalif parti ve cemiyetlerin doğmalarına sebep olmuştur ki, bu muhalif parti ve cemiyetlerin birbirini kıskanmaları ve rekabetleri ve hükümetin hiçbir nizam ve kanuna bağlı olmayarak kurulan bu cemiyet ve partilerin zararlı hal ve hareketleriyle, ayaklanma çıkarma tehditlerine seyirci kalmasının, ayaklanmanın ve bunun üzerine irticaın hazırlanıp meydana gelmesine sebep teşkil" ettiği dile getirilmiştir. 31 Mart irtica olayı konusunda Sıkıyönetim Mahkemesi'nin hükümete sunduğu resmi raporu sadeleştirip aktaran, Doğan Avcıoğlu, **31 Martta Yabancı Parmağı**, Ankara, 1969, s.129.

⁹⁴ Avnullahül Kazimi, **Divan-ı Örfi ve Avnullahül Kazimi**, Dersaadet, 1327, s.20.

⁹⁵ Avnullah Kazimi'nin Kerkük mutasarrıflığına atandığı haberi 25 Mart 1909 tarihli gazetelerde yer almıştır. **Sabah**, 25 Mart 1909, no 7003, s.4; **Serbести**, 12 Mart 1325, no 128, s.2; **Şura-yı Ümmet**, 12 Mart 1325, no 171, s.4.

⁹⁶ Cemiyetin üyeleri Avnullah Kazimi'nin Kerkük mutasarrıflığına atandığı haberini aldıkları zaman Avnullah Kazimi'ye karşı çıkmışlar ve onu cemiyeti "*satmakla*" suçlamışlardır. Avnullahül Kazimi, **a.g.e.**, s.18.

⁹⁷ "Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (BOA- DH. MUI)**", 32-2 / 18, 15 Z. 1327. (28 Aralık 1909)

⁹⁸ **Tanin**, 19 Ağustos 1909, no 346, s.3; **Sabah**, 19 Ağustos 1909, no 7148, s.3.

⁹⁹ **BOA- DH.MUI**, 61-2 / 13, 28 S. 1328.(11 Mart 1910)

EK: Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'ne 8 Aralık 1908 Tarihine Kadar Yapılan Yardımların Listesi*

İlan-ı Mahsus

Cemiyetimizin yevm-i teşekkülünden ila 25 Teşrin-i sani sene 324 tarihinde kadar cemiyet sandığına gönderilen meblağ-ı umumiye mikdarını mübeyyen celveldir.

Guruş:

108000	Taraf-ı şahanedan ihsan buyurulan
4320	Reşad Efendi Hazretleri tarafından Kolağası Ziya Bey vasıtasıyla
4320	Mecid Efendi Hazretleri tarafından Kolağası Ziya Bey vasıtasıyla
2160	Yusuf İzzettin Efendi Hazretleri tarafından Kolağası Ziya Bey vasıtasıyla
2700	Reşad Efendi Hazretleri tarafından ikinci defa Saib ve Rifat Beyler vasıtasıyla
324	Azadan İskender Bey tarafından
108	Bir hanım tarafından Refik Bey yeddiyle teslim
40	Efraddan Ahmet Ağa tarafından
108	Miralay Mehmet Ali Bey tarafından
3640	Şura-yı Devlet azasından Hüseyin Bey yeddiyle Haydar Paşa konserinden
3240	Çerkes Mahmud Paşa Hazretleri tarafından
1080	Fuat ve Hüseyin Bey vasıtasıyla
540	Düyun-ı Umumiye memurlarından Zihni Efendi vasıtasıyla Ahmet Zülküfül Paşa Hazretleri tarafından
1620	Cemal Bey yeddiyle Halil Paşa Hazretleri tarafından
540	İsmail ve Fuad Beyler yeddiyle Edhem Paşa Hazretleri tarafından

Yekün: 132700 Yalnız yüz otuz iki bin yedi yüz guruştur (25 Teşrin-i sani 1324)
Muhasebe Müdürü Ali Vefa

Kaynaklar

1- Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Babı-ı Ali Evrak Odası (BEO) Dahiliye Giden Evrak
Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUI.)
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)
Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.)
Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ)

2- Resmi Yayınlar

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, I-II, Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, Ankara, 1982.

3- Süreli Yayınlar

Hukuk-u Umumiye
İkdam
Sabah
Serbesti
Şuray-ı Ümmet
Tanin

4- İnceleme Yapıtlar, Makaleler ve Anılar

- 📖 AKŞİN Sina, “31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası”, **AÜSBF Dergisi**, XXVII / 3 (1972), s.541-560.
- 📖 _____, “Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, **AÜSBF Dergisi**, XXIX / 1-2 (1975), s.125-136.
- 📖 _____, **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, 3.baskı, İmge Yay., Ankara (1994).
- 📖 _____, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 3.baskı, İmge Yay., İstanbul (2001).

- 📖 A.V. , **İhtilal Fırkalarının Teşebbüs-i İhaneti Yahut Fedakaran-ı Millet Cemiyeti**, (1326).
- 📖 AVCIOĞLU Doğan, **31 Martta Yabancı Parmağı**, Bilgi Yay., Ankara (1969).
- 📖 BAYUR Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, I, Kısım I-2, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara (1983).
- 📖 BİRİNCİ Ali, “Siyasileşmenin İlk Devresi 1908-1913”, **Tarih Yolunda**, Dergah Yay., İstanbul (2001), s.131-152.
- 📖 ÇAPANOĞLU Münir Süleyman, **Türkiye’de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi**, Pınar Yay., İstanbul (1964).
- 📖 EMİL Birol, **Mizancı Murat Hayatı ve Eserleri**, İÜEF Yay., İstanbul (1979).
- 📖 EMİROĞLU Kudret, **Anadolu’da Devrim Günleri İkinci Meşrutiyetin İlanı**, İmge Yay., Ankara (1999).
- 📖 EMRE Ahmet Cevat, **İki Neslin Tarihi**, Hilmi Kitabevi, İstanbul (1960).
- 📖 GÖVSA İbrahim Alaettin, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, t.y., y.y.
- 📖 GÜRKAYNAK Mürteza, “II. Meşrutiyet Devrinde Fırka Mücadeleleri ve Matbuat Kavgaları”, **Halkın Sesi**, 13 Ekim 1949-20, Aralık (1949).
- 📖 **İbrahim Temo’nun İttihat ve Terakki Hatıraları**, 2. Baskı, Arba Yay., İstanbul (2000).
- 📖 **İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi II. Abdülhamid’in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey’in Fezlekesi**, (Haz. Faik Reşit Unat), 2. Baskı, TTK Yay., Ankara (1985).
- 📖 İRTEM Süleyman Kani, **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yay., İstanbul (2003).
- 📖 KABACALI Alpay, “Sinop’ta Bir Pranga Mahkumu”, **Popüler Tarih**, S. 27 (Kasım, 2002), s. 40-43.
- 📖 KANSU Aykut, **1908 Devrimi**, (Çev. Ayda Erbal), İletişim Yay., İstanbul (1995).
- 📖 KARABEKİR Kazım, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, Emre Yay., İstanbul (1993).
- 📖 Avnillahül Kazimi, **Divan-ı Örfi ve Avnillahül Kazimi**, Dersaadet (1327).
- 📖 Avnillahül Kazimi, **Son Müdafaa**, Dersaadet (1326).
- 📖 KERİMOĞLU Hasan Taner, **Fedakaran-ı Millet Cemiyeti**, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir (2003).
- 📖 _____, “Meşrutiyet Üzerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne Karşı Hak Arama Mücadelesi Fedakaran-ı Millet Cemiyeti”, **Toplumsal Tarih**, 137 (Mayıs 2005), s. 40-45.
- 📖 KOCAHANOĞLU Osman Selim, **Derviş Vahdeti ve Çavuşların İsyanı**, Temel Yay., İstanbul 2001.
- 📖 KURAN Ahmet Bedevi, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, 2. Baskı, Kaynak Yay., İstanbul (2000).
- 📖 _____, **Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi**, Çeltüt Matbaası, İstanbul (t.y.)
- 📖 KÜR İsmet, **Yarısı Roman**, Yapı Kredi Yay., İstanbul (1995).
- 📖 MARDİN Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, 9. Baskı, İletişim Yay., İstanbul (2002).
- 📖 **Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey’in Anıları**, (Haz. Bülent Demirbaş), Arba Yay., İstanbul (1988).
- 📖 **Mevlânâ Rıfat’ın Anıları**, (Haz. Metin Martı), Arma Yay., İstanbul (1992).
- 📖 **Son Müdafaa & Divan-ı Örfi ve Avnillah El-Kazimi**, (Haz.: Ahmed Nezih Galitekin), Şehir Yay., İstanbul (2005).
- 📖 **Son Vak’anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, (Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), TTK Yay., Ankara (1996).
- 📖 TOKGÖZ Admed İhsan, **Matbuat Hatıralarım**, (Haz. Alpay Kabacalı), İletişim Yay., İstanbul (1993).
- 📖 TOPRAK Zafer, “1909 Cemiyetler Kanunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, I**, İletişim Yay., İstanbul (1985), s. 205-208.
- 📖 TUGAY Asaf, **İbret Abdülhamid’e Verilen Journaller ve Journaciler**, Okat Yay., İstanbul (t.y.)
- 📖 TUNAYA Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler, I**, Genişletilmiş Birinci Baskı, İletişim Yay., İstanbul (1998).
- 📖 UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, “V. Murad’ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri – Aziz Bey Komitesi”, **Bellekten**, VIII / 29-32 (1944), s. 245-280.
- 📖 _____, “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, **Bellekten**, XX / 77 (1956), s.103-174.
- 📖 **Volkan Gazetesi 1908-1909**, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İz Yay., İstanbul (1992).
- 📖 ZORLUTUNA Halide Nusret, **Bir Devrin Romanı**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara (1978).

